

Bygdekyrkor eller egenkyrkor i Norrland?

Stefan Brink

Inledning

I en äldre forskningstradition utgick man ifrån att de första kyrkorna byggdes på de gamla kultiska offerplatserna och att de socknar, som bildades kring dessa kyrkor och som på fornsvenska kallades *sokn*, avsåg de människor som ”sökte” sig till samma kyrka.¹ Dessa antaganden kom att avvisas respektive modifieras av senare forskning, framför allt efter kritiska undersökningar under 1960-talet. Till att börja med levererade förre riksantikvarien i Danmark, Olaf Olsen (1966), ett veritabelt grundskott mot idén om ett slags kultplatskontinuitet mellan den förkristna och den kristna kultplatsen. Vidare kunde en närmare analys av själva sockenbegreppet påvisa att det gamla ordet *sokn* hade en betydligt äldre historia än från kristen tid; ordet är nämligen ett gammalt ord som varit centralt inom skipningens område och var så uppenbarligen redan under förhistorisk tid.

Under särskilt 1980- och 90-talen kom man så att alltmer intressera sig för kyrkornas bakgrund, huruvida de var uppförda av en gemenskap eller av enskilda. Man visste att nere på kontinenten var den överlägsna majoriteten av kyrkorna uppförda av enskilda, särskilt stormän, på deras (huvud)gårdar.² När man började analysera dessa aspekter mera grundligt kunde man påvisa att bilden här i Norden måste ha varit likartad.

En betydelsefull analys, som kom att få stort genomslag, gjordes av Olle Ferm och Sigurd Rahmqvist 1985, då de påvisade att många kyrkor i Uppland har varit vad de kallar stormannakyrkor, alltså uppförda av enskilda individer, stormän, på deras gårdar. Denna studie följdes sedan upp med ytterligare argument av Ann Catherine Bonnier (1987) i hennes avhandling om kyrkorna i Uppland. Efterhand kom denna insikt att alltmer genomsyra forskningen om de äldsta kyrkorna – de var egenkyrkor uppförda av enskilda på deras gårdar. Även kyrkorna i Norrland kom således att antas ha varit just egenkyrkor i stor utsträckning (se exempelvis Brendalmo & Bonnier 2009).

Vad gäller socknen och sockenbegreppet visade djupanalyser av termen och företeelsen en avsevärt mera komplex bild än vad tidigare forskning föreställt sig. Själva sockenbildningen kan säkerligen hänföras till perioden cirka 1150–1300, och detta tycks gälla generellt för Norden. Avgörande har här uppenbarligen varit en fastare kyrkostruktur i form av stift med residerande biskopar från 1000-talet och början av 1100-talet och med etableringen av ärkebiskopssäten i Lund (1104), Nidaros (1152) och Uppsala (1164). Introduktionen av en tiondebeskattning, som tycks få genomslag under andra halvan av 1100-talet, ledde i sin tur till att präster knöts till de kyrkor som kom att utses till sockenkyrkor, och efterhand kom även prästgårdar att tilldelas dessa präster.³

Det är framför allt 1200-talet som är den stora sockenbildningsepoken. Vad så gäller termen *socken* för den nya kyrkoförsamlingen går det inte att entydigt få svar på hur den har uppkommit. Den springande punkten är hur och varför en gammal *lasterm*, *sokn*, har kommit att erhålla betydelsen 'kyrkoförsamling'. Olika förslag har lanserats inom forskningen.⁴

I min egen forskning kom jag att intressera mig för hur situationen varit i mitt hemlandskap, Hälsingland. Utgångspunkten för min analys var själva sockennamnen och den eventuella information de bar på. Men det var uppenbart att en sådan språklig analys måste kombineras med historiska och bebyggelsehistoriska undersökningar för att mera handfast kunskap skulle kunna erhållas. Till att börja med hade några uppsalaforskare kommit att intressera sig för just sockennamnens ursprung, varvid man kunde konstatera att dessa kunde klassificeras som *primära* respektive *sekundära* socken-

namn.⁵ De primära utgjorde namn på *själva kyrkan*, som till exempel *Stenkyrka* (eller *Svenska Sigbridharkirkia*), en typ som varit mycket vanlig nere på kontinenten men som visade sig ha synnerligen få representanter här i Norden.⁶ Endast en handfull primära sockennamn kunde uppbringas. Den överlägsna majoriteten var således sekundära sockennamn, vilka kunde ha som bakgrund ett *by- eller gårdnamn*, ett administrativt *distrikt*, en *bygd* eller namnet på den *plats* där kyrkan byggts, som oftast var en tings- eller samlingsplats för en bygd eller ett distrikt (fig. 1).

Det skulle visa sig att en genetisk analys av dessa sockennamn gav förvånansvärt rik information vad gällde en bakomliggande struktur, som avsåg en bebyggelsesituation som rådde strax före och vid tiden för kyrkornas uppförande. Med namnen som utgångspunkt, följd av bebyggelsehistoriska analyser, visade det sig att man tämligen säkert kunde uppställa hypo-

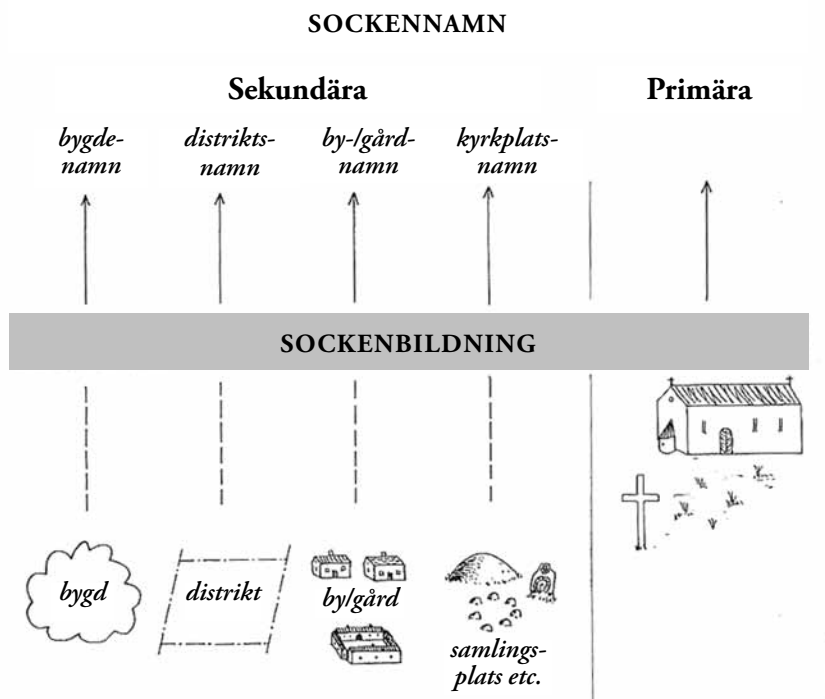

Fig. 1. En förklarande modell över bakgrunden till primära respektive sekundära sockennamn. (Nilsson 1998, s. 103, efter Brink 1991, s. 126.)

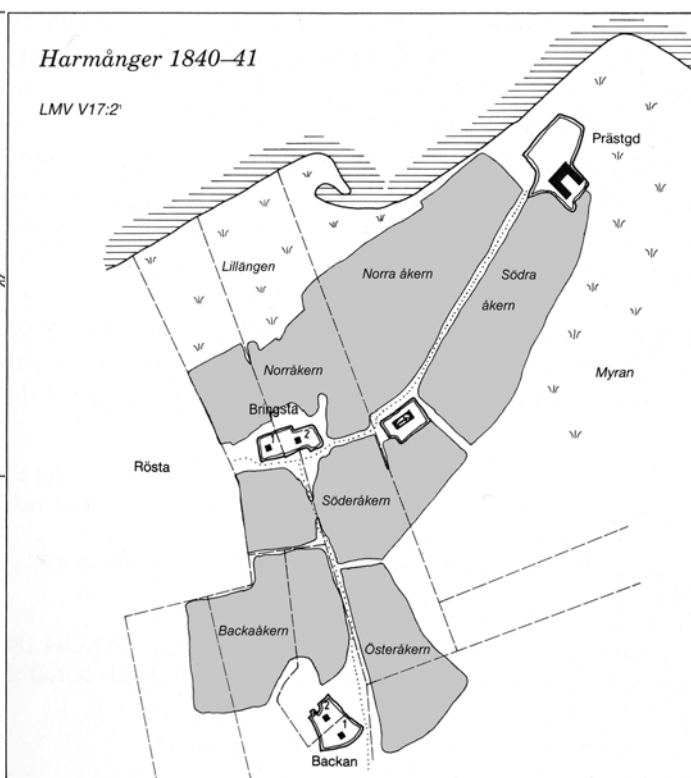
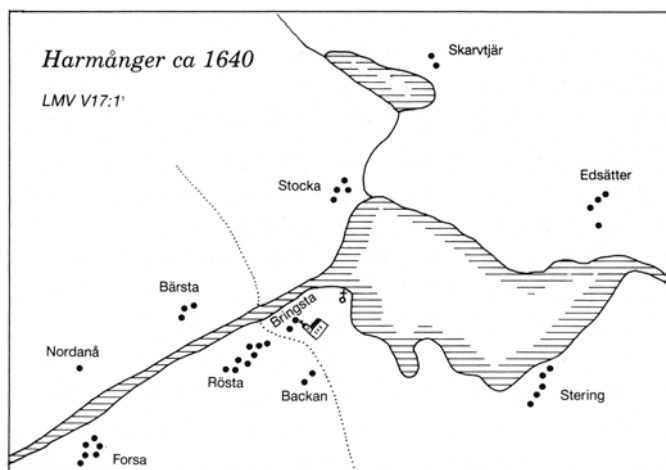

Fig. 2. Renritningar av två lantmäterikartor från 1640-talet samt 1840–41 utvisande situationen i centrala Harmånger. (Efter Brink 1990a, s. 263.)

teser om hur det gått till och vem eller vilka som uppfört den första kyrkan på platsen. Några exempel (nedanstående exempel är hämtade från Brink 1990a):

Harmånger (fig. 2)

Harmångers kyrka och prästgård ligger någorlunda centralt i huvudbygden, som i dag grupperar sig på båda sidor omkring Harmångersån, som tidigare måste ha haft namnet **Harma* 'den steniga ån' (Brink 1990a, s. 265). I dag ingår kyrkan i den lilla centralorten Harmånger. Av gammalt låg den i byn Bringsta, belägen strax väster om Kyrksjön som utgör en rest av en gammal havsvik som sträckt sig in till centrala Harmångersbygden, en vik som burit namnet *Harmångers* (havsviken) som ån **Harma* mynnat ut i'. Som framgår

av en skifteskarta från 1841 (som återanvänts vid laga skiftet 1861) låg kyrkan i byn Bringsta och prästgården ser av allt att döma ut att ha tilldelats mark eller ha fått mark utbruten från byn, alternativt ha övertagit den östligaste gården i Bringsta (fig. 3).⁷

Sockennamnet *Harmånger* bör uppfattas som ett bygdenamn, avseende bygden omkring den i dag helt uppgrundade havsviken varav dagens Kyrksjön alltså är en rest. Kyrkan är belägen på sydvästra sidan av denna sjö. Det som är notabelt är alltså att socknen bär namn efter bygden, medan kyrkan av allt att döma byggts i och på mark tillhörig en by som också fått ge plats åt ett *prästbord*. Den rimliga tolkningen är här att Kyrkan fått, tilldelats, köpt eller konfiskerat en gård (den östligaste) i byn Bringsta, och där byggt kyrka och tillskapat ett prästbord. Av denna analys torde det inte gå att fast-

slå huruvida kyrkan byggts av en enskild person i byn Bringsta, eller om kyrkan uppförts gemensamt av bygden i Bringsta, kanske där man kollektivt insamlat medel för att köpa in den östra gården i Bringsta och där uppföra kyrka och prästgård. Det förefaller rimligt – av kartbilden att döma, med det rumsligt intima sammanhanget mellan kyrka och prästgård – att tänka sig att ett prästbord tillskapats redan vid kyrkans uppförande, att detta skedde samtidigt.

Fig. 3. Del av "Charta öfver Sjöfoder Slogen uti Harmångers Sockens Kyrksjö ... upprättad år 1841 af P H Widmark". Och vidare framgår i kartbeskrivningen: "Denna karta är vid Hafde beskrifningens upprättande i och för skifte begagnad år 1861 af [?] Widmark". [Initialerna är otydliga, varför jag inte kan avgöra om kartan ritats av nämnde P.H. Widmark, eller av hans son, Carl Olof Widmark, som också var lantmätare. Fadern dog i Stockholm 1861. Se Nordisk Familjebok, vol. 32, 2 uppl. Stockholm 1921, s. 275. Förf. anm.] Av kartutsnittet framgår dels att Kyrksjön (se 1) vid denna tid varit avsevärt mer utbredd än i dag, dels att i sjön funnits otaliga öar och holmar vilka utgjort viktiga fodermarker, dels att kyrkan legat i byn Bringsta (se 2), dels att Prästgårdens marker (se 3) utgjort den östliga delen av byn. (LMV Harmång-er nr 40.)

Gnarp (fig. 4)

Situationen i Gnarp är liknande den i Harmånger. Socknen bär ett bygdenamn, *Gnarp*, som enligt min mening bör ha avsett den påfallande bergsformation som ligger som en "kork" i Gnarpdalen. Kyrkan är av allt att döma uppförd i byn Röde, som 1642 bestod av 4 gårdar, där den västligaste gården närmast kyrkan ka utgjorde sockens prästgård (fig. 5 och 6). Kyrkan har

alltså tilldelats mark i en by och prästen har uppenbarligen erhållit den gård till prästbord som låg närmast kyrkan. En rimlig hypotes torde vara – på samma sätt som i föregående fall, Harmånger – att Kyrkan fått, tilldelats, köpt eller konfiskerat den västligaste gården i byn i Röde och där uppfört kyrka och väl då samtidigt tillskapat ett prästbord.

Fig. 4. Centrala bygden i Gnarp, med det påfallande berget mitt i Gnarpsdalen och med kyrkan i byn Röde vid dess södra fot (tk, topografiska kartan). (© Lantmäteriet 12014/00691.)

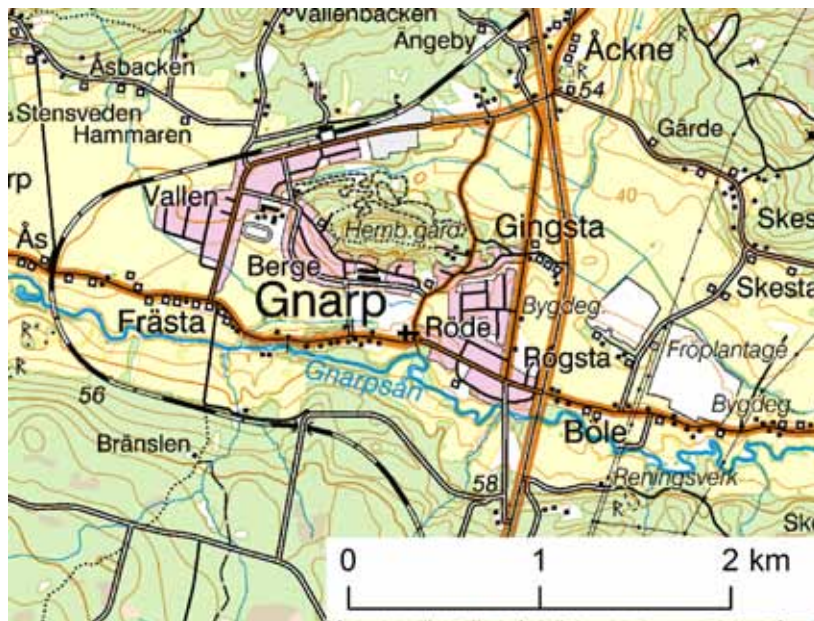

Fig. 5. Karta över Röde bys hemägor, upprättad av lantmätaren Joan Holmberg år 1776. (LMV Gnarp nr 30.) Kyrkan inringad.

Fig. 6. Detalj ur geografisk karta från 1642 av Gnarps socken upprättad av Anders Börjesson. Av Notarum Explicatio framgår att gårdarna 1–3 i Röde by var skattehemman, medan Röde nr 4 utgjordes av Prästgården. Röde nr 1 var skattlagd till 9 öresland, medan nr 2 och 3 till 4 ½ vardera, vilket kan antas betyda att dessa gårdar utgör en äldre, delad gård om 9 öresland. Här framgår också att Röde nr 1 var den största gården i byn, med ett utsäde om drygt 12 tunnor, nr 2 och 3 hade cirka 5 ½ tunnor i utsäde vardera, medan prästgården hade drygt 7 tunnor utsäde. Höfoder var skattlagt till 35 ½ gillningar för Röde nr 1, drygt 19 för vardera nr 2 och 3, medan prästgården tog 28 gillningar hö (LMV V3:6–7).

Forsa (fig. 7 och 8)

I Forsa socken är kyrkan byggd på ett näs som bildas av Rolfstaåns utflöde i Kyrksjön. Invid kyrkan ligger sedan gammalt prästgården med omfattande ägor på ömse sidor av Rolfstaån. Någon gård Forsa är inte känd på platsen, varför man kan anta att detta sockennamn är ett så kallat kyrkplatsnamn. Om kyrkan har uppförts på denna plats och ett prästbord tillskapats och mark brutits för prästbordet på näset utan att här funnits någon gård eller några odlingar tidigare, går inte att uttala sig om. En sak man emellertid kan beakta är att platsen är synnerligen central i Forsabygden. Det är den kanske mest optimala platsen ur kommunikationssynpunkt,

Fig. 7. Forsa kyrka och prästgård med prästgårdens inägor år 1709 (LMVV II:34). Namnen kompletterade från karta 1898 (LMVV II:34²). (Efter Brink 1990a, s. 233.)

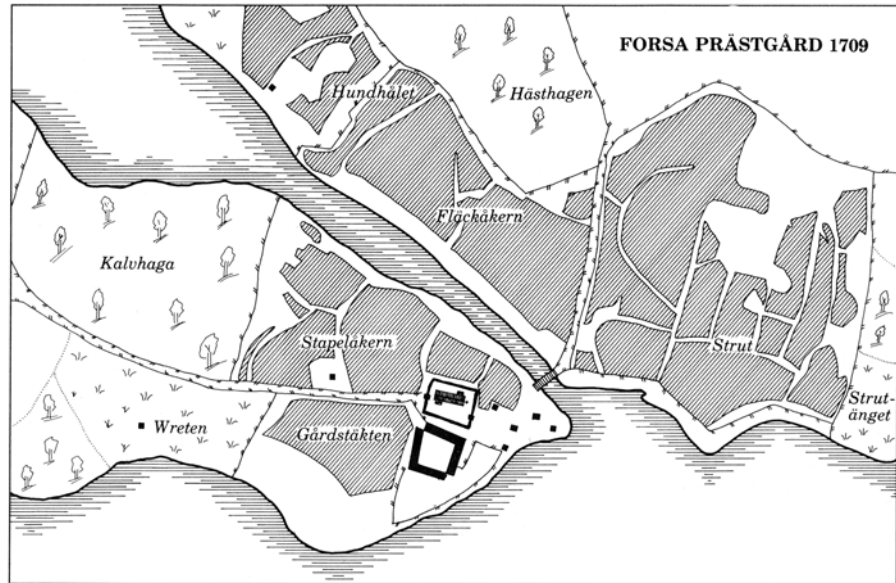

Fig. 8. Ägokarta över Forsa prästgårds centrala inägomark från 1898 (LMVV II:34²; jfr fig. 7.) Kyrkan inringad.

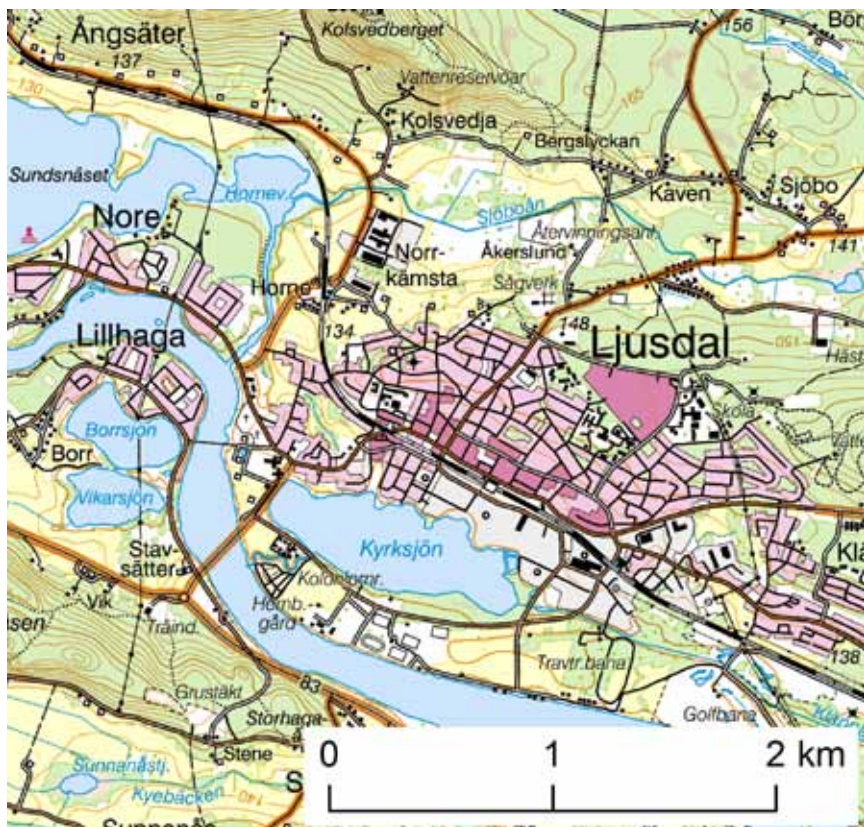

Fig. 9. Den centrala Ljusdal-bygden, med kyrkan strategiskt belägen vid Kyrksjöns västra del (topografiska kartan). Köpingen Ljusdal växte fram längre österut under 1800-talets sista decennier omkring den då tillskapade järnvägsstationen. (© Lantmäteriet 12014/00691.)

särskilt om man tog sig fram med båt på sjöar och åar. Som vi ska se av andra exempel, kan detta vara orsaken till kyrkans placering i detta fall. Mot denna bakgrund kunde man uppställa en hypotes om att en sådan centralt belägen plats för denna bygd kan ha utgjort en potentiell samlingsplats även före kristendomens införande. En sådan hypotes skulle kunna vinna i styrka om man kunde knyta förkristna kultplatsnamn till denna plats, vilket dock inte går att göra i detta fall – dock i några andra, som vi ska se.

Ljusdal (fig. 9 och 10)

Ljusdal är som framgår ett gammalt bygdenamn. Kyrkan är byggd invid Kyrksjöns västra ände, av allt att

döma på mark tillhörig byn Vi som sedan gammalt ligger omedelbart norr om kyrkan. Prästgården ligger på 1600-talet omedelbart söder om kyrkan. Omedelbart öster om byn Vi ligger byn Åkre. Det finns skäl att tro att dessa har utgjort en enhet av gammalt, med tanke på att de ligger så tätt invid varandra. Namnet *Vi* avslöjar att detta varit platsen för förkristen kultutövning, och det är notabelt att ett är att sammanföra med detta *Vi*. I Ljusdal tycks således kyrkan ha uppförts på den gamla hedniska kultplatsen, vilket skulle tala emot Olaf Olsens kategoriska avvisande av denna möjlighet. Ånyo har socknen inte övertagit kultplatsens namn (eller namnet på en eventuell by som legat vid kultplatsen *Vi*) utan, som i fallen Harmånger och Gnarp, övertagit bygdens namn, *Ljusdal*, som kan ha ett samband med,

Fig. 10. Geografisk karta över centrala Ljusdalbygden upprättad av lantmätaren Olof Larsson Tresk år 1640–1641. Bilden invid visar Gunnar Bodvalls renritning av Gadds karta (efter Bodvall 1959, s. 282). Prästgården (B) ligger invid kyrkan (A), som ligger vid/utgör av gammalt en del av byn Vi (H), med tre gårdar. Omedelbart intill Vi ligger gården Åkre (I). Övriga centrala byar utgörs av Västernäs (G), Hovsberg (F), Åkersta (K), Höga (L), Västergärde (M) och Höghamre (N). (LMV2:21^r)

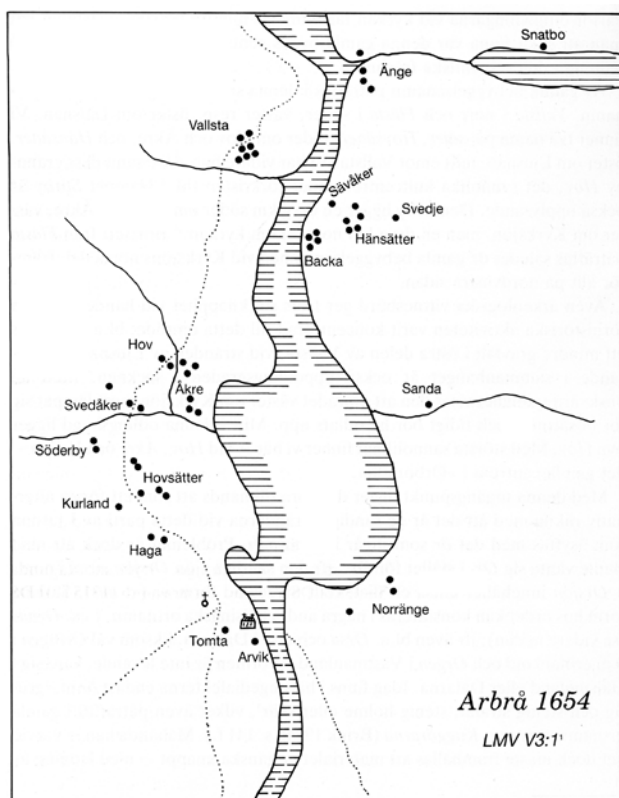

Fig. 11. Centralbygden i Arbrå socken 1654, med kyrkan och prästgården strax norr om byarna Arvik och Tomta, samt den förmodade förhistoriska kultplatsen vid Hov och Åkre längre norrut. (Efter Brink 1990a, s. 186.)

inte älvsnamnet *Ljusnan*, som torde vara den naturliga förklaring som först slår en, utan med ett äldre namn på Kyrksjön (Brink 1990a, s. 304).

Arbrå (fig. 11)

Sockennamnet *Arbrå* är ett gammalt bygdenamn (fornsvenska *Ørbo* [h] som kan översättas med 'ørboarnas bygd (råd)', där *Ø* [*Øyri] bör vara ett äldre namn på dagens Kyrksjön, en stor utvidgning av älven Ljusnan som huvuddelen av socknen grupperar sig kring. Man kan notera att strax väster om denna sjö

påträffas två grannbyar med namnen *Hov* och *Åkre*. Detta par, *Hov* och *Åkre* eller som i Ljusdal *Vi* och *Åkre*, påträffas på flera platser i Hälsingland liksom i övriga Norrland, och torde ha utgjort den förkristna kultplatsen för bygden. I Arbrås fall har vi en direkt parallell i Torsåker i Ångermanland, där sockenkyrkan är uppförd på en plats som hetat *Torsåker* och *Hov*.⁸ Man skulle således förvänta sig att kyrkan hade byggts i Hov och Åkre även här i Arbrå, liksom i Ljusdal och Torsåker. Men så är alltså inte fallet. I stället är kyrkan byggd invid Ljusnan längre söderut, på en plats där av allt att döma aldrig en gård eller by legat. I stället torde kyrkans uppförande här ha en liknande bakgrund som den vi antog i Forsa.

Arbråbygden grupperar sig alltså på båda sidor om Ljusnan, särskilt kring två utvidgningar av älven: Kyrksjön i norr och Flästasjön i söder. Kyrkan är uppförd strax norr om ett avsnitt av Ljusnan där älven smalnar av och här påträffas flera strida forsar, vilka antyds av namnen *Forsbro* och *Forsön*. Dessa forsar har varit av den karaktären att man inte har kunnat passera dem med båt. Forsarnas fallhöjd har sedermera utnyttjats för drift av kvarnar och elkraftverk. Den mest sannolika tolkningen till kyrkans placering är därför att detta är den optimala placeringen av en kyrka, så att de flesta i socknen enkelt och smärtfritt ska kunna ta sig till kyrkan (då liksom i Forsa med kyrkbåt). Platsen verkar ha valts, kanske i samråd med Kyrkan och bygdefolket, vid planeringen av kyrkans uppförande.

Prästgården är uppförd omedelbart väster om kyrkan. Om prästbordet övertagit en redan existerande gård, eller om den erhållit mark som nyuppodlats, är ovisst. Man kan vidare notera att söderut längs Ljusnan förekommer ägonamn vilka förknippas med kyrkan och prästbordet, såsom *Klockarrönningen*, och söder om Forsön och forsarna, liggandes i nordligaste delen av Flästasjön, påträffas en ö med namnet *Prästön*.

Delsbo (fig. 12 och 13)

Kyrkans placering i Delsbo äger stora likheter med den i Ljusdal. Namnet är ett gammalt bygdenamn, 'Dellenbygden', alltså bygden omkring sjön Dellen. Kyrkan är uppförd vid den västliga utlöparen av Södra Dellen, och grannbyarna omedelbart i norr heter *Vi* och *Ovanåker* 'gården/byn ovan *Åker'. Vi har således här i Delsbo en antagligen identisk situation till vad vi fann i Ljusdal, där vi i centralast möjliga läge haft två bebyggelser Vi och *Åkre, och där har kyrkan byggts

Fig. 12. Centrala delar av Delsbo socken med kyrkan, prästgården, byarna Vi, Ovanåker, Hammaren osv., enligt ekonomiska kartan från 1956. (Lantmäteriet, Fastighetskartan 16Gii. © Lantmäteriet Dnr: R21143_140001.)

Fig. 13. Geografisk karta över Delsbo socken, antagligen från 1600-talet. Kyrkan och prästgården ligger omgivna av byarna Vi, Ovanåker, Näsbyn, Bredåker, Ava, Hammaren och Byn. (LMV V 9:I.) Kyrkan inringad.

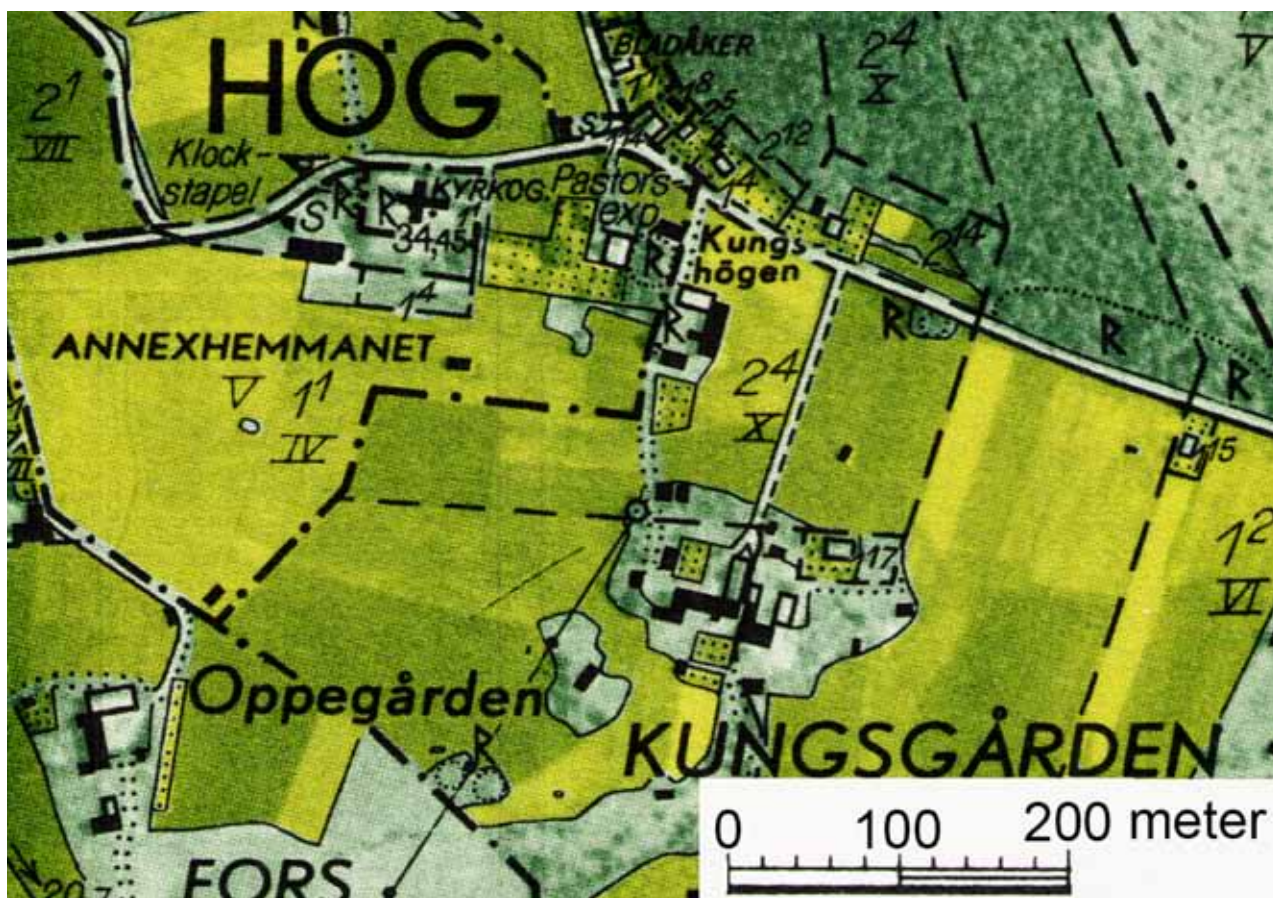

Fig. 14. Utsnitt av topografiska kartan utvisande centrala delarna av Hög och Tuna socknar. Avståndet mellan Hög och Tuna kyrkor är endast 2,5 km, vilket för Norrlands del är tämligen unikt. (© Lantmäteriet 12014/00691.)

och prästgården tilldelats mark. Det förefaller därför rimligt att tänka sig, liksom i fallet Ljusdal, att kyrkan har uppförts på den gamla gemensamma kult- och samlingsplatsen för Dellenbygden.

Hög – Tuna (fig. 14 och 15)

De två socknarna Hög och Tuna bör ses i ett sammanhang. *Tuna* är ett av sannolikt tre hälsingska *tuna*-namn; de övriga två är *Frösten* (< *Frös-tuna*) i Jättendal och ett *Satuna* (i dag *Skettene*) i Norrala (se Brink 1984, s. 59–60). Dessa *tuna*-orter tycks ha varit centralgårdar i ett förhistoriskt Hälsingland. Själva kyrkan i Tuna är också speciell för landskapet med sitt höga västtorn (Bonnier 1994, s. 115, 122–26). Mellan kyrkorna i Hög och Tuna är det bara drygt 2 kilometer, vilket är tämligen unikt för Norrlands del.⁹ Hög har fått sitt namn

efter en veritabel storhög, Kungshögen, som ligger invid kyrkan. Den är utgrävd och kan dateras till den äldre järnåldern. Granne med kyrkan är Kungsgården, som under medeltiden var en av tre kungsgårdar¹⁰ vilka i Hälsingelagen benämnes *Uppsala öd*, alltså tillhöriga kungamakten. I min avhandling framhåller jag att topografi, arkeologi och historiska belägg gör det rimligt att tänka sig att Hög har utgjort en gammal centralplats för hela landskapet, en samlingsplats och antagligen tingsplats (Brink 1990a, s. 272–276). Det är belagt att landsting hölls här 1314 (*apud högh*) och 1395 (*apud eccl. Höögh*) (Brink 1990a, s. 272–273). En helt nyligen utförd arkeologisk undersökning av området omkring Högs kyrka tycks kunna ge stöd åt en sådan hypotes.

Fig. 15. Utsnitt av den ekonomiska kartan från 1956, utvisande Högs kyrka, Kungshögen invid kyrkan samt Kungsgården med Tegelhögen (R), strax söder om Oppegården. (Lantmäteriet, Fastighetskartan 16Hod. © Lantmäteriet Dnr: R21143_140001.)

Strax väster om kyrkan har man hittat en märklig konstruktion bestående av en ring av stora, resta stenar, där platsen innanför stenarna har varit beströdd med dockra. Platsen är mycket påfallande och märklig och är ännu inte publicerad. Den tentativa tolkning som utgrävarna Inga Blennå och Katarina Eriksson gör, nämligen att detta torde röra sig om en vikingatida tingsplats, träffar antagligen rätt. Vi skulle här således

ha att göra med en kyrka som har uppförts på en ”kommunal” samlingsplats som antagligen tjänat både kulturellt religiösa som rättsliga syften. Hur prästgården i Hög har tillskapats är ovisst. Prästbordet har av allt att döma inte övertagit den gamla kungsgården, som hade varit en möjlig lösning.

Jättendal (fig. 16 och 17)

Platsen för kyrkan i Jättendal uppvisar slående likheter med Tuna vid Hudiksvall. Kyrkan är här uppförd i byn Frösten, som enligt min mening måste vara ett äldre *Fröstuna* (Brink 1984, s. 59–60). Grannbyn i nordväst heter *Kungsgården* och var, liksom Kungsgården i Hög, en av Hälsingelagens uppräknade Uppsala öd. Namnet

på kungsgården, som i Hälsingelagen går under benämningen *höghær a norpstigi*, kommer av att kungsgården legat invid en veritabel, i dag nivellerad, storhög (egentligen två storhögar, ”Kungshögarna”, se Liedgren 1992, s. 24), som legat på den led, ursprungligen vinterväg, som löpt mellan kungsgårdarna längs norrlandskusten (se Brink 2001). Kyrkan i Jättendal är liksom Tuna kyrka speciell med sitt västtorn. Det visar sig att kyrkorna i Norrala, Tuna och Jättendal är tre ”fortifikatoriska” kyrkor, två med västtorn, Norrala en klövsadel-

Fig. 16. Topografi och bebyggelse i centrala Jättendals-bygden med 1800-talets bygränser. Strandlinjen representerar ett 15 m högre vattenstånd än i dag. (Efter Brink 1990a, s. 292.)

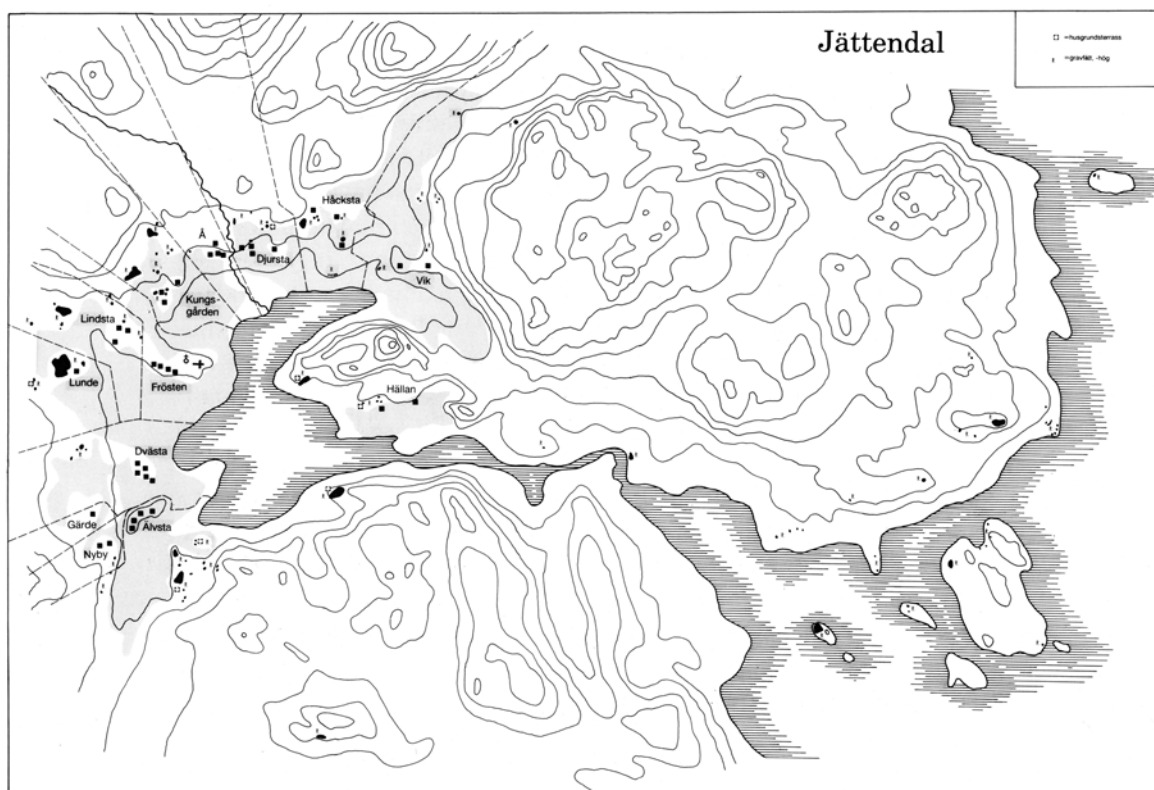

Fig. 17. Storskifteskarta över byn Frösten i Jättendal från 1761. (LMV Jättendal V30.)

kyrka med såväl öst- som västtorn (Bonnier 1994, s. 115).¹¹ Det förefaller rimligt att tänka sig att dessa tre kyrkor har uppförts av en kungamakt, antagligen under andra halvan av 1100-talet eller omkring 1200, på gamla centralgårdar i omedelbar närhet till själva kungsgården.

Byn Frösten bestod vid storskiftet 1761 av fem likstora gårdar (på omkring 5–6 öresland), varav den nordligaste i byn utgjordes av Prästgården (E), där även kyrkan var uppförd (fig. 17). Man kan notera att de fyra icke kyrkliga gårdarna låg i ägoblandning inom de tre centralaste åkergårderna, medan prästgården ensam innehade ett fjärde och nordligt åkergårde. I den något mer perifera åkern i väster (Västra Åkern) fanns dock prästgården med i ägoblandningen. Av kartans beskrivning framgår att åkermarken har varit indelad i två gårdar, Östra och Västra Åkern, där Östra Åkern var indelad i Första (1), Andra (2) och Tredje (3) Skiftet samt Präståkern (4), medan Västra Åkern var indelad i Första

(5) och Andra (6) Skiftet samt Präståkern (7). Man får ett intryck av att en äldre ägostruktur ligger bakom detta, med två centrala åkergårdar där prästgården inte fanns med i ägoblandningen, samt en nordlig, central åker tillhörig prästgården. Även vad gäller den centrala ängsmarken finns prästgården med i ägoblandning med de övriga fyra gårdarna. Allt talar således för att i Jättendal har kyrkan och prästbordet tilldelats en gård i byn Frösten.

Mo (fig. 18 och 19)

Mo socken har sitt namn av den stora sandmo som utgör en av två gränder norr om Florsjön. Kyrkan ligger i dag i byn Mo; den gamla kyrkan låg längre österut, i Kyrkbyn. Som så ofta i fallet med *Kyrkbyn* har man att utgå från att bakom detta namn gömmer sig ett äldre namn, och så bör också fallet vara här. På en karta från cirka 1640 (se fig. 19) framgår att kyrkan är byggd i *Löt*

Fig. 18. Mo socken i Hälsingland, med Kyrkbyn i öster (topografiska kartan). (© Lantmäteriet 12014/00691.)

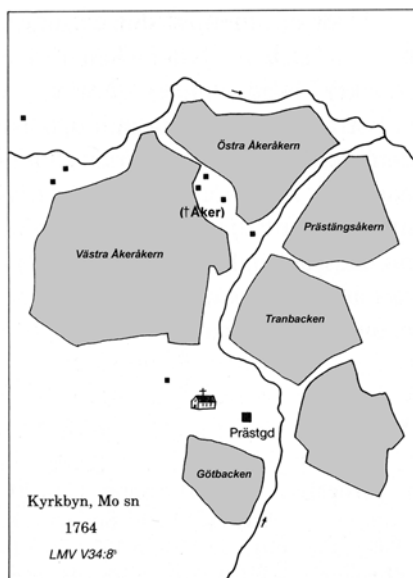
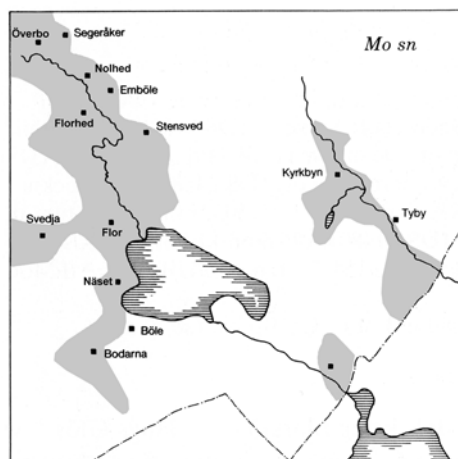
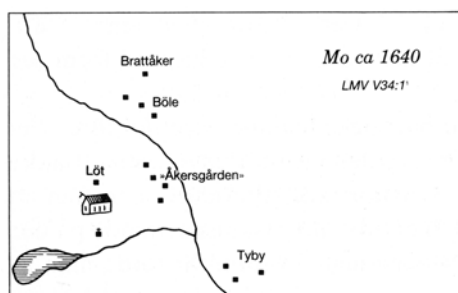

Fig. 19. Renritade utsnitt av äldre kartor från centrala Mo socken, utvisande en försvunnen by Åker vid Mo kyrka. (Efter Brink 1990a, s. 306.)

och att grannbyn heter Åk[]ården. På en geometrisk karta från 1764 av Kyrkbyns ägor finner man att två stora åkergårdar heter *Västra* och *Öst[]keråker*. Det är uppenbart att dessa ägonamn reflekterar namnet Å[]gårdar på den 100 år äldre kartan. Den rimliga slutsats man kan dra är att Kyrkbyns äldre namn har varit †Å[] vilket således äger intressanta paralleller i Ljusdal, Arbrå, Delsbo och kanske Hanebo, Alfta och Bollnäs (jfr Brink 1990a s. 354). Man kan notera att ännu i dag återfinns en gård Åkers invid Kyrkbyn. Av allt att döma har kyrkan och prästbordet antingen tilldelats/övertagit gården †Åker, alternativt har man tilldelats mark tillhörig †Åker. Ånå får man intryck av att kyrkan har uppförts på en gammal kult- och samlingsplats †Åker. Något namn *Vi* eller *Hov* invid detta †Åker är dock inte bekant från Mo.

Jämtland

Jag har tidigare gjort en preliminär analys och jämförelse mellan de hälsingska och de jämtska sockennamnen (Brink 1996) och fann stora likheter. De jämtländska sockennamnen går, liksom i Hälsingland, i stor utsträckning tillbaka på gamla, antagligen förkristna, bygdenamn såsom *Alsen*, *Rackjö*, *Frösö*, *Kall*, *Lit*, *Mattmar*, *Offerdal*, *Oviken*, År[] osv. (jfr fig. 20). Av de 37 medeltida socknarnas namn bedömde jag att drygt 20 var ursprungliga bygdenamn, 9 äldre bynamn och kanske 2 så kallade kyrkplatsnamn (Brink 1996 s. 175). Efter mina analyser i Hälsingland och de mera översiktliga i Jämtland, vågade jag mig på följande konklusion (*ibid.*):

Detta att så många sockennamn har ett ursprung som bygdenamn är ett konstituerande drag för stora delar av Norrland, till skillnad från exempelvis södra Sverige där nästan alla sockennamn går tillbaka på by- eller

gårdnamn. Denna påfallande olikhet måste ha en förklaring. För Sydsandinavien del har privatkyrkor varit vanliga. I Norrland är dessa av allt att döma mycket sällsynta [---] för det stora flertalet tycks en kyrka ha byggts för en bygd, varvid socknen anpassats till bygden

Fig. 20. Kartor utvisande vikingatida/tidigmedeltida bygder i Jämtland (A.), samt hur dessa kommit att användas för tillskapandet av de medeltida socknarna (B.) (Efter Brink 1996, s. 173.)

Och konkluderande (s. 177):

Med tanke på att flertalet socknar har namn efter bygder, tycks den förkristna, oftast naturligt geografiskt avgränsade bygden ha kommit att anpassas till de nya kyrkliga socknarna. Detta är en bild som överensstämmer med övriga Norrlandslandskap med förhistoriska bygder. De ursprungliga bynamnen är i klar minoritet. Sockenbildningen kan således knappast ha gått till på samma sätt i norra som i södra delen av vårt land.

Nyligen har Olof Holm gjort en ingående analys av kyrkor, kyrkobyggande, socknar och sockenbildning i Jämtland (Holm 2012 s. 61–92; jfr 2001, 2003). Han inleder sin genomgång med att poängtera att det var upp till människorna i den blivande församlingen att bekosta kyrkobyggandet, men att de kyrkliga företrädarna var måna om att styra och samordna byggandet av kyrkor. Det var lokalsamhället som hade att avsätta ett överskott av sin produktion till kyrkans uppförande, och i förlängningen att bekosta en prästs uppehälle, att avstycka mark för kyrkan eller kompensera för att tilldela en gård, samt delta med såväl arbetskraft som tid till körslor och manuellt arbete (2012, s. 61). En aspekt, som Holm (s. 67) anför, och som tidigare forskare sällan lyft fram som ett avgörande moment i sammanhanget, är att han menar att byggandet av kyrkor ”till stor del bottnade i religiösa motiv”.¹²

Holm gör så en grundlig analys av potentiella byggherrar och bakomliggande faktorer till kyrkobyggandet i Jämtland under medeltiden och finner en serie samband som tycks tala emot att kyrkorna byggts av enskilda, så kallade egenkyrkor, och finner i stället följande (s. 85):

De konstaterade sambanden visar i stället att de jämtländska sockenkyrkorna överlag, med Brunflo och

Sunne kyrkor som enda kända undantag, har sin bakgrund som kooperativkyrkor. De har uppenbarligen i regel uppförts på initiativ och bekostnad av jordägande bönder som slutit sig samman inom respektive bygd/socken.

Holm kan påvisa endast några enstaka kyrkor som inte uppförts av en gemenskap, en bygd, och som han kallar kooperativkyrkor, nämligen nämnda Sunne och Brunflo, som troligen haft den norske kungen respektive den svenske ärkebiskopen som initiativtagare, samt Västerhus på Frösön, som av allt att döma är en egenkyrka, uppförd av en stormannasläkt.

En fråga som inställer sig är förstås om det trots allt funnits ytterligare, i dag försvunna, kyrkor under medeltiden vilka lagts ned, kyrkor som kan ha varit ett äldre skikt av egenkyrkor. Holm kan, efter minutiösa analyser av medeltida brev, arkeologiska och topografiska genomgångar, endast påvisa något enstaka fall, som i Revsunda där starka indicier om en äldre kyrka kan beläggas. Han menar att just förekomsten av bygdenamn i sockennamnen, och inte by- och gårdnamn, är en indikation på att det vanligtvis endast fanns en kyrka i varje jämtländsk socken/bygd under medeltiden (s. 88). Jag tror Holms iakttagelse äger relevans, men att man antagligen har att räkna med att det funnits tidiga, små egenkyrkor/kapell, som den i Revsunda, den i Björned i Ångermanland och den i Kvissle, Njurunda i Medelpad, vilka lagts ned redan under medeltiden.

Slutsatser

Jämtland uppvisar med andra ord en i princip identisk bild med den vi fann i Hälsingland; det är naturvuxna bygder som kommit att bli socknar. Detta är ett kyrko- och sockenmönster som tycks vara generellt för södra och mellersta Norrland och som skiljer sig från det vi

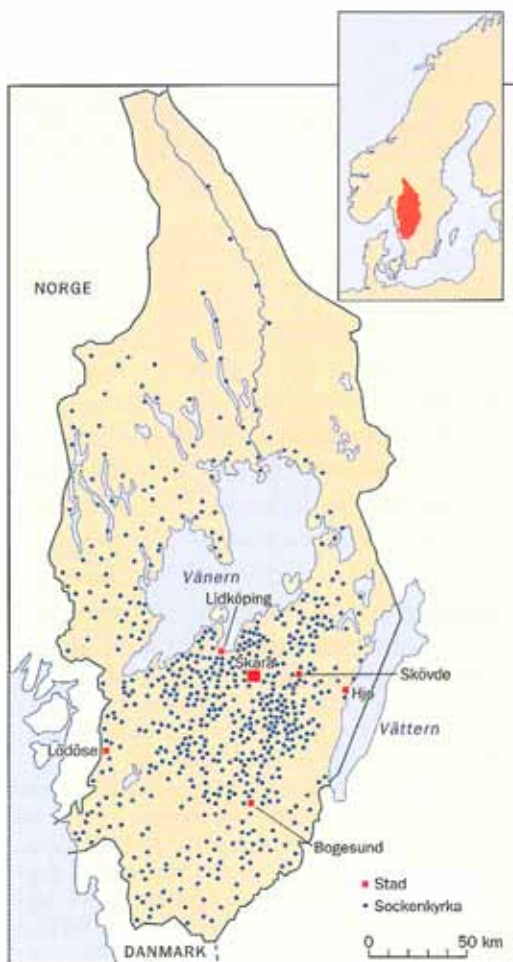

Fig. 21. En jämförelse mellan sockenmönster i landskapet Västergötland (efter Nilsson 1998, s. 87, karta Kent Enström 1986) och landskapet Hälsingland. (Någorlunda jämförbara skalor.)

finner i mellersta och södra Sverige. En slående jämförelse kan göras om man jämför utbredningen av sockenkyrkor i Västergötland med den i Hälsingland – och för den delen också med ett landskap som Värmland, som uppvisar en ”norrländsk” bild när det gäller utbredningen av sockenkyrkor – där det framgår med önskvärd tydlighet att det måste ha funnits andra krafter bakom kyrkobyggande och sockenbildning i Västergötland än i Hälsingland (fig. 21).

Bakgrunden till denna skillnad mellan södra/mellersta och norra Sverige torde ha flera orsaker. En är antagligen av socioekonomisk art. Norrland saknar i

princip ett jordäggande frälse som torde emanera ur ett äldre stormannaskikt, dvs. den grupp i samhället som i många fall kom att uppföra egenkyrkor på sina gårdar och huvudgårdar. En annan torde vara av kronologisk art, avseende kristnandets utbredning, samt kyrkans influens och den ecklesiastiska kontrollen av områden, dvs. kyrkans successiva inmutande av land(skap), regioner och bygder. Här har onekligen vissa noder – kulturgeografer skulle antagligen benämna dem innovationscentra – varit av avgörande betydelse, såsom tidiga biskopsstäder som Dalby, Lund, Skara, Växjö, Linköping, Sigtuna osv. Det är antagligen ingen slump att det tidiga biskopssätet Skara fungerat som katalysator för ett tidigt och omfattande kyrkobyggande i sitt närområde (Nilsson 1998 s. 79–81, 87).

I stället förekommer redan under medeltiden i princip nästan alltid endast en kyrka i de norrländska bygderna, som kommer att bli socknar. Vi har sett att i några fall tycks en gård i en by ha tilldelats/inköpts för uppförande av kyrka och prästbord (exempelvis Harmånger, Gnarp). I flera fall tycks kyrkan ha byggts på en för bygden av gammalt använd samlingsplats (för

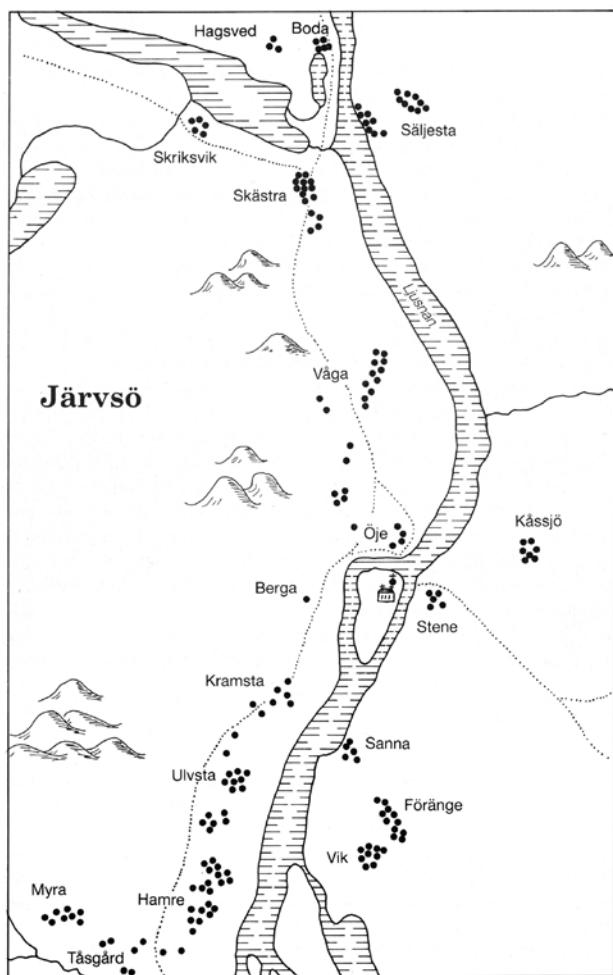

Fig. 22. Centrala Järvsö-bygden vid mitten av 1600-talet, med kyrka och prästgård belägna på Kyrkön i Ljusnan (efter LMVV 16:1). (Efter Brink 1990a, s. 287.)

kultutövning, tingssammankomster och antagligen andra sociala event), vilket i några fall avslöjas av namnen såsom gamla kultplatser, innehållande *hov*, *vi* och/eller (Torsåker, Arbrå, Ljusdal, Delsbo, Frösö osv.). Specialfall är där antagligen en utifrån kommande aktör, biskop eller kung, uppfört en kyrka på sin gård, som i fallen Sunne, Brunflo, Styrnäs, Jättendal, Tuna

och Norrala. En synnerligen tentativ hypotes kunde vara att i de fall socknen har ett bygdenamn, detta skulle antyda att här endast funnits en kyrka i bygden, såsom Holm antyder, medan de få fall där vi har ett by- eller gårdnamn som sockennamn, flera kyrkor existerat redan vid sockenbildningstid, varvid en av dessa kommit att bli sockenkyrka (som i Torsåker), varvid de(n) andra lagts ned (som i Björned i Torsåkers socken). Mot denna hypotes talar dock fallet Njurunda, där vi har en sockenkyrka och en nedlagd kyrka/kapell i Kvissle. Här bär socknen av allt att döma ett bygdenamn, *Njurunda*.

Något ska sägas även om kyrkornas placering i landskapet i Norrland. Alla som rest runt i Norrland har säkerligen slagits av hur ofta kyrkorna här har imposanta och centrala lägen i de olika bygdena. De ligger på centralt liggande höjder eller höjdlägen, som i Hanebo, Jättendal, Norrala, Färila, Skön, Ljustorp, Säbrå, Ytterlännäs, Frösön, Ragunda, Alsen, Mörsil, Oviken, Näs, med utsikt över centralbygden i socknen; på uddar och centralt placerade näs, som i Bollnäs, Forsa, Krokom, Lit, Nätra; på centralt belägna öar, som i Järvsö (fig. 22); invid centralt belägna sjöar och andra vatten, som i Ljusdal, Undervik, Arbrå, Tuna, Delsbo, Bjuråker, Bergsjö, Njutånger, Enånger, Njurunda, Matfors, Selånger, Torsåker, Nora, Styrnäs, Stugun, Hallen, Myssjö, Hackås. Även i detta hänseende skiljer sig många norrländska sockenkyrkor från sina systrar i mellersta och södra Sverige.

Mot bakgrund av hur diskussionen löpt under senaste decennier, med ett nästan totalt fokus på medeltida kyrkor i Danmark, Sverige och Norge såsom framför allt stormannakyrkor, uppförda i byar, på huvudgårdar och gårdar, utgör Norrland en avvikelse, anomali. Man undrar om det mönster vi möter här möjligen kan påträffas även i andra regioner av Norden. Om så är fallet får framtida forskning utvisa.

NOTER

- 1 För ett sådant äldre forskningsläge, se exv. Hafström (1949).
- 2 Likartad situation kunde man av naturliga skäl konstatera har varit fallet i Danmark, se exv. Nyborg (1979) och Andrén (1985).
- 3 Forskningsläget vad gäller tillkomsten av de äldre prästgårdarna uppvisar i dag en viss oenighet bland forskarna, se exv. Brink 1990a, s. 361–66; Gräslund-Berg 2004; Runer 2006; Brendalsmo 2006; Lovén 2010; Holm 2012, s. 61–92. Antagligen bottnar oenigheten till viss del i vilket område som analyseras.
- 4 Se Brink (1990a, 1991, 1998); Andersson (1992); Fellows-Jensen (2000).
- 5 För en forskningshistorisk i ämnet och en terminologisk genomgång, se Anders Öberg (1979); se också Andersson (1988).
- 6 Se exempel härpå hos Andersson (1991).
- 7 LMV Harmånger nr 40 Laga skifte.
- 8 Se om Torsåker, Hov, Storlågdan men också Björned, i samma socken, Brink 1990b, s. 466; och 2013, s. 28–30.
- 9 Närmaste parallell torde vara Torsåkers och Styrnäs kyrkor i Ångermanland, antagligen med liknande bakgrund till den vi möter i Hög–Tuna.
- 10 Dessa tre kungsgårdar kallas i Hälsingelagen för: *sun-nastæ höghær, hager i sundafy, höghær a norþstigi* (Konungabalken 11; hskr A) (*Sunnarsti Höghær: Höghær i Sundhedhi: Höghær a Nordhstighi*; hskr B); se Brink 1990a, s. 273.
- 11 Den fjärde kyrka som avviker i landskapet är Söderala kyrka (se Bonnier 1994, s. 119–22).
- 12 Dock har Kåre Lunden (2004) anført en religiös aspekt såsom avgörande, detta när det gäller själva kristnandet och inte specifikt kyrkobyggande.

LITTERATUR

- Andersson, Thorsten. 1988. *Den medeltida sockenbildningen från språklig synvinkel. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok*, s. 65–82. Stockholm.
- Andersson, Thorsten. 1991. *Sæbohæradh, Fastakirkia och Esterna. Sockenbildning i en uppländsk bygd. Ingår i: Olle Ferm (red.), Kyrka och socken i medeltidens Sverige (Studier till Det medeltida Sverige 5)*, s. 143–156. Stockholm.
- Andersson, Thorsten. 1992. *Det förkristna ordet socken i Norden. Namn och bygd* 80, 115–119.
- Andrén, Anders. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°* 13. Lund.
- Bonnier, Ann Catherine. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350. Upplands fornminnesförenings tidskrift* 51. Uppsala.
- Bonnier, Ann Catherine. 1994. *Medeltidskyrkornas vittnesbörd. Ingår i: Stefan Brink (red.), Hälsinglands bebyggelse före 1600*, s. 105–31. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27. Uppsala.
- Brendalsmo, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600 (Perspektiv 17 x 24, 30)*. Trondheim.
- Brendalsmo, Jan & Bonnier, Ann Catherine. 2009. *Steinkirkebyggingen i Jämtland. Hvorkom middelalderens kirkebyggere ifra? Ingår i: E. Iregren, V. Alexandersen & L. Redin (red.), Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.*
- Brink, Stefan. 1984. *Ortnamn i Hälsingland. Stockholm.*
- Brink, Stefan. 1990a. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* 57. Stockholm.
- Brink, Stefan. 1990b. *Cult sites in northern Sweden. Ingår i: Tore Ahlbäck (red.), Old Norse and Finnish religions and cultic place-names*, s. 458–489. *Scripta instituti*

- Donneriani Aboensis* 13. Stockholm.
- Brink, Stefan. 1991. *Sockenbildningen i Sverige*. Ingår i: Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Studier till Det medeltida Sverige 5), s. 113–142. Stockholm.
- Brink, Stefan. 1996. *Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland*. Ingår i: Stefan Brink (red.), *Jämtlands kristnande*, s. 155–188. Projektet Sveriges kristnande, Publikationer 4. Uppsala.
- Brink, Stefan. 1998. *The formation of the Scandinavian parish, with some remarks regarding the English impact on the process*. Ingår i: Joyce Hill & Mary Swan (red.), *The community, the family and the saint. Patterns of power in early medieval Europe*, s. 19–44. *International medieval research* 4. Turnhout.
- Brink, Stefan. 2001. *Norrstigen*. Ingår i: Margareta Elg m.fl., *Plats, landskap, karta. En vänatlas till Ulf Sporrang*, s. 116–117. *Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet*.
- Brink, Stefan. 2013. *Early Ecclesiastical Organization of Scandinavia, especially Sweden*. Ingår i: K. Salonen, K. Villads Jensen & T. Jørgensen (red.), *Medieval Christianity in the North. New Studies*, s. 23–39. *Acta Scandinavica* 1. Turnhout.
- Fellows-Jensen, Gillian. 2000. *Old English sōcn 'soke' and the parish in Scandinavia*. *Namn och bygd* 88: 89–106.
- Ferm, Olle & Rahmqvist, Sigurd. 1985. *Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid*. Ingår i: *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück* 5/4 1985, s. 67–83. Stockholm.
- Gräslund-Berg, Elisabeth. 2004. *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid. Meddelande från Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet*.
- Hafström, Gerhard. 1949. *Sockenindelningens ursprung*. Ingår i: *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund* 23/8 1949, s. 51–67. Stockholm.
- Holm, Olof. 2001. *Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. Jämtens* 95: 86–105.
- Holm, Olof. 2003. *Träkyrkor, stenkyrkor, västtorn och absider. Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport* 6. Östersund.
- Holm, Olof. 2012. *Självägarområdenas egenart. Jämtland och andra områden i Skandinavien med småskaligt jordäggande 900–1500*. Stockholm.
- Liedgren, Lars. 1992. *Hus och gård i Hälsingland. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f. – 600 e.Kr. Studia Archaeologica Universitatis Umensis* 2. Umeå.
- Lovén, Christian. 2010. *Absider och prästgårdar – svar till Johan Runer. Fornvännen* 2010:105: 43–48.
- Lunden, Kåre. 2004. *Religionsskifte – sivilisasjonsframvokster – statsdanning – identitetsendring. To studiar i norsk historie frå ca. år 950 til 1300*. Ingår i: Jón Viðar Sigurðsson, Marit Myking & Magnus Rindal (red.), *Religionsskiftet i Norden. Brytingar mellom nordisk og europeisk kultur 800–1200 e. Kr*, s. 13–62. *Skrifter fra Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder* 6/2004. Oslo.
- Nilsson, Bertil. 1998. *Sveriges kyrkohistoria, 1: Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.
- Nyborg, Ebbe. 1979. *Enkeltmænd og fællesskaber i organisationen af det romanske sognekirkebyggeri*. Ingår i: R. Egevang (red.), *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, s. 37–64. København.
- Olsen, Olaf. 1966. *Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1965. København.
- Runer, Johan. 2006. *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna. Stockholm studies in archaeology* 38. Stockholm.
- Öberg, Anders. 1979. *Olika typer av sockennamn i Sverige. Översikt av forskningsläget jämte förslag till typindelning. Ortnamn och samhälle* 6. Uppsala.